

Hadis İlminde Metin Eksenli Birikimin Mahiyeti ve Güncelleştirilmesi

Yavuz KÖKTAŞ, Doç. Dr.*

I. Giriş

Bu çalışmada ele alınan** metin ile metin eksenli birikimin mahiyeti farklı şeylerdir. Hadis ilminde metin, isnadın devamında zikredilen ve Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden oluşan; inanç, ahkâm, ahlâk, kıssa, hikmet vb. her türlü muhtevâyı içeren, bu yolla da mü'min bilincini ihtiva eden bölümdür. Elbette bu muhtevânın tasnifi, anlaşılması ve yorumlanması ilim ehline yerine getirilmektedir. Bu çalışmada, ulemânın metin ekseninde ortaya koyduğu birikim, metinlerin mânası ve farklı metin algılayışları, râvi tasarrufları, lafzî veya gâî yorumu, evrenselliği ve tarihselliği gibi konular ele alınmayacaktır.

Şu husus vurgulanmalıdır ki hadis yerine kullanılan 'metin' ile sosyal bilimlerden ödünç alınarak kullanılan 'metin' her zaman birbirine karşılık gelmemektedir. Hiç şüphesiz, hadis metninin çeşitli tariklerinin varlığı dolayısıyla ortaya çıkan meseleler ile onun anlaşılması ve yorumlanması, sosyal bilimlerdeki hermenötik merkezli metin algılayışından tamamen farklıdır. Zira ikincisinde; yazar, metin ve okur merkezli farklı hermenötik teoriler dolayısıyla ittifakla kabul edilebilecek bir metinden söz etmek zordur. Söz gelimi, yazar merkezli bir anlayışın metin algılamasıyla okur merkezli bir anlayışın metin algılaması birbirinden tamamen farklıdır. Uzun felsefî müzâkerelere elverişli gözükken konuya dair tartışmalar sürse de, bugün ağırlıklı olarak met-

ni tarihe gömülü veya tarihî şartların kuşattığı bir şey biçiminde görme gittikçe yaygınlaşmaktadır.¹

Metin eksenli birikimin mahiyetinin; (1) Hadislerin anlaşılmasıyla ilgili çabaları hadisçilerle veya hadis edebiyatı ile sınırlamak mümkün müdür? (2) Hadislerin anlaşılmasına yönelik çalışmaların kavramsal bir çerçevesi var mıdır? (3) Tarihte hadislerin anlaşılmasına dair yapılan yorumlar mutlak mıdır? Bunların değiştirilmesi veya yenilenmesi mümkün müdür? (4) Tarihte hadislere eleştirel açıdan yaklaşımış mıdır? Eleştirel tutumun yeterli olduğu söylenebilir mi? (5) Tarihte hadislerin anlaşılmasında nasıl bir yöntem takip edilmiştir? şeklinde beş soru etrafında tartışılması mümkündür. Kanaatimizce bu soruların cevapları bize metin eksenli birikimin kapsamı, kavramsal çerçevesi, yapılan yorumların mahiyeti, bu birikimin eleştirel olup olmadığı ve hadislerin anlaşılmasında bir yöntemin bulunup bulunmadığı gibi sorular hakkında ipucu verecektir. Ayrıca bu sorular vesilesiyle, sünnetin hayatı kuşatışı, sünnetsiz bir İslâmî yapılanmanın imkânsızlığı ve geçmişteki tayin ediciliği gibi hususlar berraklaşacaktır.

II. Kapsamı Yönüyle Metin Eksenli Birikim

Hadisleri anlama ve yorumlama çabası dirâyetü'l-hadîs ilimleri sayesinde müstakil eserler ve şerhler teşekkül etmesini sağlamıştır. Özellikle İmam Mâlik, Buharî ve İbn Hibbân'ın eserlerindeki bâb başlıkları hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasına yönelik çabalar olarak nitelenebilir. Bunların dışında da hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasına katkı sağlayan eserler bulunmaktadır. Bu tür çalışmaların başında tasavvuf kitapları ve tasavvufî şerhler gelmektedir. Söz gelimi, Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320) *Nevâdiru'l-usûl'ü ve Kitabu'l-Menhiyyât*'ı hadislerin hikmet ve illetlerine işaret etmesi yönüyle çok önemli bir kaynaktır.² Şah Veliyyullah'ın *Huccetu'l-bâliğa*'sı da yine aynı yaklaşımın örneklerini sunmaktadır. Garibu'l-hadis literatüründen olup hadis lâfızlarının

¹ Çağdaş analizlerde ittifak edilen bir metin anlayışı yoktur. Meselâ Paul Riceour'a göre metin tümceden daha uzun gösterge dizileridir; tümce ise dilbilimin en son dikkate aldığı bir birimdir. (bkz. a.m.f., "Anlamlı Eylemi Bir Metin Gibi Görmek", *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, s. 40) Bu dikkate alınırsa tek cümlelik birçok hadis metin sayılmayacaktır. Oysa edebî tahlilde anlamlı, tutarlı neden-sonuç ilişkisi olan bir cümle de metindir. Bir hadisin, mânası tamamlanmamış tek bir tariki söz konusu olduğunda ise anlamlı-tutarlı bir metinden bahsetmek mümkün olmayabilir. İhtilâf noktası da burasıdır. Hadis ilmindeki gibi her tariki bir hadis kabul etmek nasıl mümkünse her tarihin seneden sonra gelen bölümünü de ayrı birer metin kabul etmek mümkündür. Kaldı ki, bir tarikten hareketle mânanın kapalı kaldığı ve tam inşa edilemediği durumlarda, farklı tarikler bir arada mütalâa edilerek mânanın tamamlanması mümkündür.

² Ayrıntılı bilgi için bk. Yavuz Köktaş, *İlk Dönem Süflerinin Hadisleri Anlama Çabaları: Hakîm Tirmizî'nin Yaklaşımı*, Rize 2004.

* Rize Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, yavuzkoktas@hotmail.com

** Bu çalışma 17-18 Temmuz 2004 tarihinde "III. Hadis Meclisi'nde (Gerede, BOLU) aynı adla sunulan tebliğin büyük ölçüde değiştirilmiş, geliştirilmiş şeklidir.

anlaşılmasına katkısı bulunan eserler arasında ise Halil b. Ahmed'in (ö. 175) erken dönemde te'lif edilmiş *Kitabu'l-'Ayn*'ını saymak mümkündür. Eserde çeşitli kelimelerin açıklanmasında 214 hadisle istişhâd edilmiştir. Ayrıca Halil b. Ahmed'in eserinde bulunan hadisler hadis tarihi açısından da önemlidir. Çok erken bir dönemde yaşamış bir dilbilimci olarak onun eserinde yer verdiği hadisler müsteşriklerce ileri sürülen müşterek râvi teorisi açısından da önem taşımaktadır. Zira ahkâm ve ahlâka dair bu hadisleri onun uydurması ilgi alanı itibariyle mümkün gözükmemektedir. Öte yandan, hadislerle dilde istişhâd ettiğine bakılırsa rivâyetlerin o dönemde meşhur olduğu anlaşılacaktır.

Sayıları az da olsa siyasî ve sosyolojik maksatla te'lif edilmiş eserlerdeki hadis malzemesi de hadislerin anlaşılması ve yorumlanması yönüyle dikkate alınmalıdır. Siyaset felsefesine dair ahkâmü's-sultaniye türü eserlerde hadisler gerek devlet ricâline nasihat gerekse yönetimin sosyolojisi açısından muhtevâya dâhil edilmiştir. Turtuşî'nin *Sirâcu'l-mulûk*'u, ve siyâset-i şer'iyye ve siyasetnâme türü eserleri de hem ahkâm hem de sosyoloji ile ilgili ve içeriğinde hadise yer veren eserler arasında saymak gerekmektedir. İbn Haldun'un *Mukaddime*'si ise bizâtihi sosyoloji alanına ait olup hadis-siyaset, hadis-sosyoloji ilişkisini yansıtmaktadır. Bu tür eserler tetkik edildiğinde yapılan yorumlar, bunların zihni ve toplumsal arka plânı ve hangi kültürel ve tarihsel ortamda yoruma konu edildikleri gibi hususlar ortaya çıkacaktır. Özellikle İbn Haldun, geliştirdiği sosyal teorilerle hadislere yaklaşmış ve bunları açıklamalarına esas teşkil etmiştir.

Hadislerin bolca kullanılması ve uygulamayı dikkate almaları açısından ahlâk ve vaaz kitapları ayrı da yorum açısından büyük önem taşımaktadır. İhtiva ettikleri hadislerin yer yer zayıflığı sebebiyle eleştirilmeleri dolayısıyla, muhtevâları ihmal edilmiş olan bu tür eserler hadis-ahlâk ilişkisini, en güzel biçimde ortaya koyan çalışmalardır. Öte yandan, bu türün önemli bir kısmı ahlâk felsefesine dair konuları da ihtiva etmektedir. Gazzâlî, Maverdî vb. âlimlerin eserleri, ahlâk felsefesi inşa edilirken hadislerden nasıl yararlanıldığını göstermesi bakımından incelenmeye değerdir. Aynı şekilde modern ahlâk felsefelerinin ortaya çıkışıyla birlikte mukâyeseli olarak kaleme alınan İslâm ahlâk felsefesi eserleri de dikkate şayandır. Söz gelimi, Ahmed Hamdi Akseki'nin *Ahlâk Dersleri* (İstanbul, 1968) adlı eseri âyet ve hadislerin yorumlanması suretiyle nasıl bir İslâm ahlâk felsefesi inşa edileceğini göstermesi açısından araştırılmaya değerdir. Öte yandan, tamamen ahlâk ve vaaz kitabı niteliğinde olmasa bile kırk hadis kitapları ve bunlara yapılmış şerhler de pratik/amelî hayatı dikkate alan/inşa eden kitaplar arasında sayılmalıdır. Zira kırk hadisler seçilmiş hadislerden oluşmaktadır. Bu hâllerle mezkûr hadisler ferdi ve sos-

yal hayatı inşa etme konusunda önemli mesajlar içermektedirler. Özellikle Nevevî'nin *el-Erbe'üne'n-Neveviyye*'si ve Taftazânî'nin *Şerhu Eba'in en-Neveviyye*'si ile İbn Receb el-Hanbelî'nin *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*'i metot ve muhtevâ açısından çok önemlidir.

Sünnet-bid'at ilişkisini belirleyip sağlıklı bir sünnet-hayat birlikteliği kurmak açısından 'kitabu'l-i'tisâm' türü eserler de ihmâl edilmemelidir. Muhammed b. Vaddâh el-Kurtubî, Turtuşî, Ebû Şame el-Makdisî vb. âlimlerin bid'atlere dair eserleri ile Şatıbî'nin *Kitabu'l-İ'tisâm*'ı bu türün örneklerindedir. Şatıbî'nin bu eserde "sonradan ortaya çıkıp müslümanın maslahatına olan şeylerin bid'at içinde değerlendirilmemesi" şeklindeki tespitleri dikkat çekicidir. Öte yandan akâid bağlamında bid'at olgusunu anlamada *Kitâbu's-Sünne*'ler ve hadis kelâm ilişkisini ortaya koyan muhtelif reddiyeler metin eksenli birikimin analizi bağlamında vazgeçilmezdir. Birgivi'nin *Tarikat-ı Muhammediyye*'si ve Hâdimî tarafından yapılan şerhi *Berika* ile Mahmud Ustaosmanoğlu'nun *Risale-i Kudsiye Şerhi* de değişen zamana göre, toplumun bid'at ve sünnet algısını yansıtan önemli kaynaklardır. Öte yandan, *el-fetâva'l-hadisiyye* literatürü de hadis -toplum-yorum ilişkileri açısından tetkike konu edilmelidir. İbn Kuteybe, İbnü's-Salâh'ın, Nevevî, İbn Hacer ve İbn Hacer el-Heytemî'nin *Fetâvâ*'ları ile İbn Teymiye'nin *Mecmu'u'l-fetevâ*'sı türünün ilk akla gelen örnekleridir. Bu tür eserler yazıldığı dönemde hadise duyulan ilgiyi ve sorulara hadis merkezli cevap arayışlarını yansıttığı gibi -kronolojik olarak takip edilebilirse- hadisle alâkalı değişen ilgiyi de ortaya koymaktadır.

Muhtelif ilim dallarındaki anlamaya yönelik işaret edilen çabaların yanında tabakât kitaplarında kendilerinden "hadis ve fıkı cem eden", "fehm ve hıfz ile vasıflanan", "hadisi en doğru anlayan", "hadisin mânalarını kendisinden daha iyi bilen bulunmadığı", "rivâyet ve dirayet ile mevsuf" ve "hadisin tefsiriyle ma'ruf" diye söz edilen kimseler de bulunmaktadır ki bu tür kayıtlar muhaddislerin de hadislerin anlaşılmasına ne kadar ilgi duyduklarını gösteren örneklerdir. Söz gelimi, Zehebî'nin *Tezkiretü'l-huffâz*'ında hızlı bir göz gezdirme neticesinde; Kâsım b. Muhammed (ö. 107), Rebi'a b. Abdurrahmân (ö. 136), Muhammed ez-Zübeydî (ö. 149), Ali b. Müşir (ö. 189), Muhammed b. Seleme (ö. 192), Süfyan b. Uyeyne (ö. 198), Muhammed b. Ubeyd el-Ahdeb (ö. 205), Yezîd b. Hârûn (ö. 206), Abdullah b. Bekr (ö. 208), Muallâ b. Mansûr (ö. 211), Ebu Hâtim er-Râzi (ö. 277), Hasan b. Ali el-Ma'merî (ö. 295), Mü'temin b. Ahmed'in (ö. 507) hadis ve fıkı cem eden kişiler olarak kaydedildiği görülür. Bu muhaddislerin, her ne kadar hadislerin anlaşılmasına yönelik bir eseri bilinmemekteyse de, yorumlarının muhtelif eserlerde dağınık hâlde bulunması muhtemeldir.

Öte yandan, fiil ve davranış modeli olarak sünnetin nasıl anlaşılması gerektiği konusu da güncelliğini korumaktadır. Bu süreçte, hukûkî bağlayıcılığı söz konusu edildiği kadar bir de medeniyet ve kültür oluşturma boyutu da ihmal edilmemelidir. Bu yönüyle sünnet fertten topluma, sanattan siyasete, ekonomiden diplomasiye her şeyi şekillendirip, yönlendirmektedir. Kültürel boyutuyla sünnet Hz. Peygamber'in yatıp uyanmasından yiyip içmesine, oturup kalkmasından yürüyüşüne, insanlar arası beşerî münasebetlerine, yani âdâbdan ahkâma kadar her şeyi içermektedir. Tabi burada bunların hepsine uymanın farz olduğu kastedilmemektedir. Ancak bütün bunların 'kültür oluşturma' anlamında değer taşıdığı muhakkaktır. Bu anlamda sünnetin fert ve toplumu mü'mince inşa etme, inanan bireyin şahsiyetini geliştirme ve mü'minler arasında kültürel standartlar geliştirme işlevi vardır. Sünnetin şekille sınırlı algılanmasına tepki gösterilirken bu boyutun da göz önünde bulundurulması gerekir.

Bu çabalar sayesinde hadis ve sünnet, tarih boyu her alanı etkilemiş, böylece hadis-hayat irtibatı kurulmuştur. Bugün de hadisin güncelleştirilmesine yönelik benzer çabaların gösterilmesi uğruna -ferdî çabalarla birlikte- dayanışma içerisinde bir dizi çalışma yapılmalıdır. Güncel meselelere dair sahîh hadislerden oluşan çeşitli konularda yayın faaliyetlerine girilmesi ve bunların halka sade ve anlaşılır bir üslûpla sunulması zarureti vardır. Bu çerçevede; (a) sosyal ahlâkın yeniden tesisi için, halkın iç içe olduğu sorunlarla alâkalı eserler; (b) halkı bid'atlerden korumaya yönelik eserler; (c) inanç, ibadet, ahlâk ve muamelâta dair sünnet bilgisini öğretmeye yönelik el kitapları; (d) Çocuk eğitime dair eserler; (e) kişisel yetenek ve gelişime dair sünnet verilerini sunan eserler; (f) modern düşüncenin zihinlerde meydana getirdiği kargaşayı gidermeye yönelik Allah, peygamber, insan, ahlâk, kadın vb. konuları yeniden ele alan çalışmalar; (g) geçmişte olduğu gibi bugün de güncel meselelere dair soru-cevaplarla hadis fetvaları içeren eserler hazırlanmalıdır.

Öte yandan, halka yönelik bu çalışmalar yanında entelektüel zihne hitap edecek hadis esaslı yorumlara hız verilmelidir. Bugünün bilgi ve birikimiyle modern düşünceyi iyi tanıyan kişilerce hadislerin yorumlanması durumunda -İsmet Özel'in 40 Hadis'inde görüldüğü üzere- derinlikli yorumların ortaya çıkacağı muhakkaktır. Yine, modern zihnin ürettiği hayat ile sünnetin sunduğu modeli çeşitli yönleriyle mukâyese eden Muhammed İkbâl, Nakîb el-Attas, Seyyid Hüseyin en-Nasr gibi Müslüman entelektüellerin; F. Schoun, M. Lings, M. Esed gibi mühtedi Müslümanların peygamber ve sünnet yorumları entelektüel zihinlere hitap eder düzeydedir.

III. Metin Eksenli Birikimin Kavramsal Çerçevesi

Belirleyici unsur usûl-i fıkıh olsa da, hadisleri anlama ve yorumlamaya dair eserlerin bir kavramsal çerçevesi nispeten daha sade olup, yorumlar şerh, beyân, tefsir, te'vil, ihtimal, fıkıh, istinbat, istidlâl, fevâid, zâhir, bâtın, hikmet gibi lafızlar kullanılarak yapılmaktadır. Bir yorum bağlamında Hz. Peygamber'in kastını anlama mânasında şerh ve beyân kavramlarını Tahâvî kullanmıştır. Şerh başlangıçta sınırlı bir anlam içeriğine sahip ise de zamanla her tür anlama ve yorumlamayı ifade eder hâle gelmiştir. Önceleri sık kullanılan beyân kelimesi ise zamanla kullanılmaz olmuş; buna mukabil tefsir ve murad kavramları Hz. Peygamber'in kastını ifade etmek üzere hayli sık kullanılmıştır. Te'vil kavramı ise İslâm düşünce geleneğinde en çok tartışılan, en belirleyici ve en esnek kavramdır. Te'vilin hem geçmişe hem de geleceğe dönük yönü vardır. Buna göre te'vil hem Hz. Peygamber'in kastını anlamak hem de bu kastı yorumlayarak aktüelleştirmek mânasında kullanılmaktadır. Özellikle hadisin bir başka nasla, akılla, tarihî olaylarla çatışması durumunda sıkça başvuru olan te'vil ve ihtimâl teriminin Hz. Peygamber'in kastını anlamak mânasını ifade ettiği görülür. Te'vilin yapıldığı yerlerde muhakkak ihtimalden de söz edilmesi dolayısıyla, iki kavram birlikte düşünülmelidir.

Özellikle Hattâbî'nin kullandığı fıkıh ile istidlâl, istinbat, fevâid kavramları nispeten aynı muhtevâyı ifade etmekte olup, daha ziyade hadislerden çıkardığı ahkâmdan âdâba her konudaki fikhî istidlâlleri ifade eder. Fevâid terimi ise herhangi bir konu sınırlandırması olmaksızın ahkâmdan ahlâka, usûlden adâba değişik konularda üretilen her türlü bilgiyi ifade eder. Bu içeriğiyle fevâid hadislerin bilgi ve kültürün kaynağı olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Hadislerin anlaşılması ve yorumlanması bağlamında zâhir-bâtın kavramları daha ziyade tasavvuf edebiyatında geçmektedir. Zâhir-bâtın kavram çifti anlayanın metinle diyalogunu, kaynaşmasını, anlamın metinle sınırlanmamasını, anlamın yayılmasını göstermesi bakımından önemlidir. Burada metin/hadis/sünnet yaşanılarak tecrübe edilmekte; metninle anlayanın ufku birleşmektedir. İlk çağrışımın aksine, zâhir ve bâtın kavramları birbiriyle çelişen muhtevâyı değil, birbirini tamamlayan muhtevâyı ifade etmektedir. Zâhirî mâna lafzın ibaresidir, bir anlamda kastedilendir. Bâtınî mâna ise lafzın işaretidir, bir tür kıyastır. Fakîhin ahkâm için yaptığı kıyasa benzemektedir. Diğer bir ifadeyle bâtınî mâna bir tür manevî kıyastır. Zira zâhir-bâtın kavram çifti ahkâma dair nasları anlamak için değil, ahlâk, nefis ve varlığa dair nasları anlamak için kullanılmaktadır.

Yorum olmak bakımından bâtın ile irtibatlı bir diğer terim de hikmettir. Bâtının işaret edilen 'işârî kıyas' anlamından ziyade "neden" ve "niçin" sorularının cevaplandırılmaya çalışıldığı bir arayışı ifade eder. Bu anlamıyla hikmet

kavramı, bătına nispetle daha akli, daha zihinseldir. Bătın ve hikmet kavramları bir yönüyle sübjektif iseler de, zâhirin veya lafzî anlamın yerine ikame edilmedikleri müddetçe kayda değer olup aşırı yorum olmaktan uzaktırlar.³

Hadislerin anlaşılmasına yönelik bu kavramlar metin-özne ilişkisini ifade etmekte olup, bugün hermenötik bilimlerin temel konusudur. Hermenötik bilimleri esaslı yaklaşımda anlamının ne mânada kullanıldığına göre mânası değişmektedir. Bir metni anlamının yazarın niyetini/maksadını anlamak olduğunu söyleyenlere göre yorum ve anlama farklı şeylerdir. Özne metne bu 'ön anlayış' ile yaklaşır. Bu durum anlamayı bir yorumlama süreci hâline getirir. Yani her anlama gerçekte bir yorumlamadır. Dolayısıyla anlama ve yorumlama birbirinden sonra gelen süreçler değildir. Bu tartışmalar nesnel anlamı tespit etmenin imkânı bağlamında ortaya çıkmış olup, bir grup "doğru anlamı nasıl tespit edebiliriz" sorusunu; diğer grup "anlam(an)ın tabiatı nedir" sorusuna cevap aramaktadır. Bunlardan da 'yazar merkezli' ve 'okur merkezli' anlama ve yorumlama tarzları ortaya çıkmaktadır.

Bu ikiliği aşmak üzere Fazlurrahman Kur'an'ı anlamada "ikili yapı" dediği bir sistem önermiştir. Buna göre geriye metnin tarihi ortamına gidilecek, metnin tarihsel/lafzî anlamı tespit edilecek; sonra günümüze gelip metin gaye ve maksatlar ışığında yorumlanıp uygulamaya konulacaktır. Metnin tarihsel/lafzî anlamı onun nesnel olarak tespit edileceğini; bugüne gelinmesi de işin öznel boyutunu göstermektedir. Fazlurrahman'ın önerisine göre anlama ve yorumlama farklı süreçlerdir. İlk safha 'yazar merkezli', ikinci safha da 'okur merkezli' anlama ve yorumlamayı ifade etmektedir. Böylece iki anlayış birleştirilmiş olmaktadır. Ancak çağdaş sorunlarla dolu, tarihsel/kültürel bir varlık olan insanın geriye gidip nesnel bir ilk anlam tespit edip edemeyeceği hayli tartışmalıdır. Oysa nesnel anlamı tespit için doğru olan geriye doğru gitmek değil, geriden bir zincirin halkaları gibi bugüne gelmektir.

Hadisler bağlamında da anlama ve yorumlama ayrı süreçler olarak algılanmalıdır. Zira kişinin öznel yargıları, zaman zaman örtüşse de, metin sahibinin murâdı yerine konulamaz. Metin sahibinin murâdı ile öznel yargının azamî ölçüde örtüşmesi için, bu hedefe ulaşma bilinciyle ve iyi niyetle dil, tarih, usûl, anlama ve yorumlama konularında donanımlı olmak zorunludur. Bütün bu çabaların neticesinde mutlak doğruya ulaştığı iddiasında bulunmama, gerçek doğrunun bilgisini Allah Teâlâ'ya havale etmelidir.

Yazar ve okur merkezli bu ikili yorum yanında süreci zâhirî anlam-bătınî anlam şeklinde tasvir etmek de mümkündür. Her ne kadar bătınî yorum ilk

³ Kavramlar için bk. Yavuz Köktaş, *Metin Tahlili Açısından Fethü'l-bârî ve Umdetü'l-kârî'nin Mukayesesi*, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, 1999.

anda tasavvufu çağrışırsa da, fıkıh ilmi için de geçerli bir yorumlama biçimidir.⁴ Zira fikhî yorumda, Allah ve Resûlü'nün murâdını/maksadını anlamak ve onu zamana taşımak esastır ve bu zâhirle olduğu gibi, daha ziyade bătınla/makâsidü'-şerî'ayla ilgilidir. Hadis şerhlerinde geçen "bu hadisin murâdı/maksadı şudur" tarzındaki değerlendirmeler bu gayeye mâtuf olarak söylenmiş ifadelerdir. Bütün burada söylenenlerden hareketle anlamının olmazsa olmaz sabit duruşu, hadis, fıkıh, tasavvuf b. İslâmî ilimlerin ve felsefe, sosyoloji, psikoloji gibi sosyal bilimlerin katkı sağladığı yorumlamanın ise zamanda dolaşan değişken ve sünnetin evrenselliğini temin eden ayağı olduğunu söylemek mümkündür.

IV. Metin Eksenli Birikimin Yorumu

Hadislerle ilgili yapılmış geçmiş yorumlar mutlak değildir. Bu yorumların değiştirilmesi, yenilenmesi ve ihtiyaca göre genişletilip daraltılması mümkündür. Geçmişin siyasî, içtimâî ve fikrî şartları gereği dönemsel bir biçimde yorumlanmış (kadın, sosyal hayat, siyaset vb. konulardaki) hadisler bugün aynı doğrultuda yorumlanmamalıdır. Buna mukabil geçmiş yorumların bugüne uygun düşmemesi sebebiyle, aceleci bir şekilde hadislerin reddine de gidilmemeli, yorumların kültürel ortamla irtibatı dikkate alınmalıdır.

Muhtelif hadislerin yorumunda ilk dönemlerde görülen kamplaşmalar zamanla anlayışların karşılıklı olarak esnemesiyle belirli noktalarda buluşmuştur. Söz gelimi, müteşâbihât konusunda *te'vil* mi *teslîm* mi esas alınmalı tartışması etkisini kaybetmiş ve zamanla Mu'tezile'nin kitaplarında çokça hadis kullanmaya başlanmış öte taraftan da Ehl-i sünnet de mecâza hamletme veya te'vile gitme yolunu tercih etmiştir. Yine geçmişte, müteşâbih gibi gözükken bazı hadisler teslim esaslı anlayışla yorumlanmıştır. Esasen murâdın metnin zâhirinde olmadığı açık ve rahat bir şekilde mecâza hamledilebilecek olsalar da bu tür hadisler hakikat olarak yorumlanmıştır. İbn Hacer'in Buharî şerhi *Fethü'l-bârî*'sinde bunun örneklerini görmek mümkündür. Hiç şüphesiz bu şekildeki, yenilenmeye ihtiyaç hissedilen yorumlar Hz. Peygamber'in murâdının lafzın zâhirinde bulunduğu dair inançtır. Mezhebî, kültürel ve yerel esaslı yorumlar da aynı şekilde yeniden değerlendirilmeli, bugünün toplumsal taleplerine göre yorum güncelleştirilmelidir. Zira yorumlar mutlak olmadığı gibi statik de değildir.

Hadislerin kültürel bağlamlarının tespiti açısından esbâbu vurûdi'l-hadis literatürü büyük önem taşımaktadır. Rivâyetlerin bugüne taşınabilmesi açısından söz konusu literatürün geniş bir şekilde taranıp, ya hadisin bizzat için-

⁴ Bk. Yavuz Köktaş, "Anlam ve Yorum İlişkisi Açısından Hadis Metinlerinin Tahlili", *Bilimname*, III/3, 2003.

den ya da başka tariklerinden derinlemesine araştırmalarla ayrıntılı bilgiye ulaşılması zorunludur. Böyle bir tetkik, muhtemelen bizi hadisin tarihî ve kültürel bağlamı ile ilgili geniş yorum yapma imkânına sahip kılacak ek bilgilere ulaştırabilecektir.

V. Eleştirel açıdan Metin Eksenli Birikim

Eleştirel yaklaşım sahâbe devrinden beri varolagelen bir vâkiyadır. Öncelikle mevzû hadislerin tespiti eleştirel yaklaşım sayesinde mümkün olmaktadır. Elbette mevzû hadislerin tespiti sırasındaki tenkîdî yaklaşım ile bugün ifade edilen eleştirel yaklaşım birbirinden farklı çağrışımları olan ifadelerdir. Böyle bir dar anlamı bir yana bırakarak, tenkîdî bir nazarla rivâyetlere bakıldığında pek çok illetin varlığı tespit edilmiştir. Hatta, hadis ilminin en itibarlı dalının ilelü'l-hadis olarak kabul edilmesi bu yaklaşımın güçlüğü dolayısıyladır. Modern dönemde, klâsik hadis tenkidinde hadislere yönelik eleştirilerin bütünüyle isnad ile alâkalı olduğu fikri yaygın olsa da v"kiada durum böyle değildir. Bu hususla ilgili dört noktaya işaret edilmelidir:

(1) Metinden hareketle bir hadisin durumu hakkında hüküm vermeyi, hasen veya zayıf diye nitelediği bazı hadisleri eserine alan İbnü'l-Cevzî gibi bazı âlimler câiz görürken, meseleye usûl açısından bakan İbn Hacer ve Süyûtî gibi âlimler böyle hadislerin mevzû olmadığını savunmuşlardır. Kanaatimizce tespit çalışmaları sadece senedle sınırlı tutulmayıp, bir adım daha ileri gidilmeli ve illet tespitinin alanı genişletilmelidir. Sikanın nakletmesi hâlinde Kur'an'a, akla, sahîh sünnete, tarihe aykırılık illet olarak kabul edilmeli ancak bu tür hadislere mevzû da denilmemelidir. Öte yandan, hadise usûl açısından bakılmadığı takdirde de senedi mevzû, metni sahîh hadislere sahîh hükmünü vermek mümkün olacaktır. Zira mevzû bir hadis Kur'an'a ve sahîh sünnete muvâfık olabilmekte, hatta modern bilimin verileriyle de uyuşabilmektedir. Bu durumda bir çıkış yolu olarak hadis hakkında "senedi mevzû, mânası sahîh" değerlendirmesinde bulunmak mümkünse de, bu durumda usûl açısından bir kargaşa ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, hadis usûlü esasları açısından sıhhati tespit edilmese bile isnad ile ilgili olmayan; ümmetin hadisi kabul edip amel etmesi, hadisin Kur'an'a muvâfık olması, müctehidin onunla istidlâl etmesi, sūfinin keşfi, Hz. Peygamber'in rüyada görülmesi, hadisin çağdaş-bilimsel gelişmelerle uyuşması gibi destekleyici unsurlar dahi bulunsa bu hadisin sıhhatine hükmetmek mümkün gözükmemektedir.

(2) Metinden hareketle yeniden değerlendirilmesi gereken bir diğer husus, hadis kitaplarının siyer ve tarih ile ilgili rivâyetleri (megâzî) içeren bölümleridir. Nitekim, Buhari'nin Kitabı'l-Megâzî adlı bölümü birçok eleştiriye mâruz kaldığı gibi, hadisçiler, megâzî literatüründeki tarih ile alâkalı rivâyetlere it-

bar etmişlerdir. Dolayısıyla, hadisçilerle tarihçilerin rivâyeti çatıştığına te'lif mümkün değilse, üç dört tarihçinin ittifak ettiği bir meselede hadisçinin yalnız kalması durumunda tarihçinin rivâyeti tercih edilmelidir. Bununla birlikte tek kalan hadisçinin rivâyeti mevzû diye nitelendirilmek yerine isim karışıklığı, tarih hatası, mekân karışıklığı gibi kusurlarla, ancak illetli olarak nitelendirilmelidir.

(3) Eleştirel yaklaşımları sebebiyle üzerinde durulması gereken bir diğer metin merkezli yaklaşım fıkıhçı ve kelâmcıların tutumlarıdır. Hadisler bağlamında metin tenkidi yapıldığını göstermek maksadıyla örnek gösterilen Mâlikî ve özellikle Hanefî mezhebi yanlılarının hadise yaklaşımı hayli aşırı şartlara dayanır. Medine ehlinin uygulamasına arz, râvinin fakîh olması, râvinin rivâyetiyle fetvasının uyuşmaması, rivâyetin umûm-i belvâya aykırı olması, Kur'an'a ziyadenin nesh sayılması gibi kriterler bunlardan birkaçıdır. Bu kriterlerin ortaya çıkış sebepleri, hadislerin ve sünnetin ihmaline yol açıp açmadıkları üzerinde düşünülmesi gereken noktalardır. Kelâm ilmi nokta-i nazardan ise, mütevâtir haber ve mucize konusu hadisleri reddetmenin kolay bir yolu olarak ön plâna çıkmaktadır. Bir hadis hakkında eleştirel bir tavır alınacaksa 'onun zaten mütevâtir' olmadığına vurgu yapılmakta, böylece sınırsız bir şekilde mezhebin sistematığına uymayan hadislerin sıhhati hakkında çok rahat hüküm vermek mümkün hâle gelmektedir. Tasavvuf ilmiyle alâkalı olarak hadisin tashîhiyle ilgili bir mesele ise, rüya ve keşf ile hadisin sıhhatine hüküm verme hususudur. Hadisçiler bu yollarla sıhhat konusunda hüküm verilemeyeceğini savunurken, tasavvuf ehli bu yolla alınan bilgilerin mutlak doğru olduğunu savunmaktadırlar. Oysa, rüya, ilham ve keşf kişiseldir, herkesi bağlayıcı değildir. Yalan söylemesi mümkün olmayan bir sūfinin Hz. Peygamber'le rüyada, keşf hâlinde, yani bizim idrak edemediğimiz bir hâlde sohbet etmesi, ondan bilgi ve irfan telâkkî etmesi mümkündür, ancak Hz. Peygamber'den bu şekilde alınanlar öznel, dolayısıyla herkes için bağlayıcı değildir. İlk muhatabı ilgilendiren, çok değerli bilgilerdir. Şu hâlde, hadisçiler rüya ve keşf ile elde edilen bilgilerin dinen hiçbir değerinin olmadığı yönündeki tavırlarından; sūfiler de bu yollarla aldıkları bilgilerin mutlak din oluşturacak bilgilermiş gibi sunmaktan geri durmalı, karşılıklı olarak üsluplarını yumuşatmalıdırlar.

(4) Metin tenkidi sürecinde dikkate alınması gereken bir diğer husus geleksel dönemde de yer yer başvurulan semantik tahlil yöntemini kullanmaktır. Semantik tahlillerle, kelimelerin tarih içinde kazandığı anlamlar tespit edilebildiği gibi, hadiste vâki olabilecek râvi tasarrufları da ortaya çıkarılabilir.

VI. Yöntem açısından Metin Eksenli Birikim

Hadisler ele alınırken biri usûl-i fıkıh yöntemi diğeri de bâtinî yaklaşım olmak üzere iki usûl kullanılmıştır. Usûl-i fıkıh yöntemi daha ziyade ahkâma dair hadisleri tetkik konusu yaparken bâtinî yöntem ağırlıklı olarak ahlâka ve varlığa dair hadisleri ancak rivâyetlerin bütününe inceleme konusu yapmıştır. Usûl-i fıkıh yöntemi dil ve mantık kurallarına dayanır, esasları belli olması sebebiyle kontrol edilebilir, genel geçer ve metinler arası ilişkileri düzenleyen bir yöntemdir. Usûl-i fıkıh yöntemi ile hadisleri anlamaya lafzen rivâyet edildikleri ve şâri' tarafından kanun koymak maksadıyla vaz'edilmedikleri gerekçesiyle karşı çıkılması yersizdir. Zira bu yaklaşımın kabul edilmesi durumunda, mantıken özellikle ikinci gerekçenin Kur'ân-ı Kerim'e uygulanmasının önünde hiçbir engel bulunmamaktadır. Bu durumda da dînin hayatla bağı koparılacak, âyet ve hadisler tarihte kalan, bugüne taşınması imkânsız birer metin olma durumuna gelecektir. Ahlâk ve varlık felsefesinin ortaya konulduğu bâtinî yaklaşım ise -derinlemesine düşünülmeden söylediğini aksine-zâhiri reddetmek yerine onu peşinen kabul etmekle birlikte gayesi gereği zâhirde yoğunlaşmamaktadır. Bâtinî yaklaşım, bir usûl olmadığından kontrol edilebilir değildir, metinler arası ilişkiler düzenlemek gibi bir hedefi yoktur. Bâtinî yaklaşım bir yöntem değil, tam bir 'anlama' hâlidir. Bu yaklaşımda metnin nesneleştirilmesi değil, yaşanılarak, diyalog içine girilerek anlaşılabilmesi ve yaşantı hâline dönüştürülebilmesi esastır.

Hadis şerhleri de anlama ve yorumlamayı temel amaç edinmekle birlikte, müstakil bir yöntem izlememişlerdir. Hadislerden fikhî istidlâllerde bulunma esnasında usûl-i fıkıhın yönteminden yararlanmışlardır. Bir diğer anlama aracı da dildir. Birçok anlatım tarzına sahip toplumsal şifreler olarak dil, hadislerin iyi anlaşılmasının temel anahtarıdır. Hadis şârihleri anlama sürecinde bununla da yetinmemişler, yer yer hadisleri sebep-sonuç ilişkileri bağlamında anlamaya konu edinerek anlam felsefesi yapmışlar, bazen hadislerin zâhirinde problem olmadığı hâlde sosyolojik yoruma gitmişler, bazen de tarih bilgisinden yararlanarak hadisleri anlamaya çalışmışlardır. Ancak bütün bu çabalar yöntem oluşturacak düzeyde veya bir yöntem çerçevesinde ele alınmış değildir. Sadece pratik amaçlı olarak söz konusu yollara başvurulmuştur.

Burada şuna işaret edilmeli ki, hadis şerhlerinde yukarıda sözü edilen bâtinî yaklaşıma ve sūfîlerin hadis şerhi bağlamındaki katkılarına da fazla itibar edilmemiştir. Bu tavırdan, meslekten olmayanlara fazla itibar etmeyişlerinin, muhataplarının sūfîlerden olmayışı veya şerhlerin öznel değil nesnel yorumlar yapmaları gibi sebeplerin etkisi olmalıdır. Her hâl ükârda, şerhlerde görülen bu bâtinî yaklaşım eksikliği ihtiyacı giderilmeli, tasavvufî birikimden istifâde etmelidir. Hadis ehlinin hadisin sübütüyle ilgili bu dışlayıcı tavırları-

nın haklı gerekçeleri olmakla birlikte, anlama ve uygulamaya geçirme bağlamında bâtinî yorumun faydası inkâr edilemez derecede açıktır.

Öte yandan, geleneksel kültürümüzdeki işaret edilen anlama ve yorumlama yöntemlerine ilâve olarak bugün Batı'da geliştirilmiş yöntemlerden de istifâde edilmelidir. Kültürler arası etkileşim kaçınılmaz olduğuna göre, ilim ehli kimseler günün dili ve yöntemlerini kullanarak etkileşimi dengelemenin ve hatta İslâm kültürünün lehine çevirmenin usûllerini tespit etmelidir. Geçmişteki bilginlerimiz (Gazzâlî gibi) civar kültürlerdeki mantık ve felsefe birikimini, kavramlar geliştirmek de dâhil, analiz ederek, hadislerin nasıl te'vil edileceği noktasında kullanmıştır (özellikle Faysalü't-tefrika ve Kânûnu't-te'vil). Ayrıca, Kur'ân ile ilgili lügavî tahlillerde, Batı'da geliştirilmiş olan dil merkezli semantik analiz yöntemleri kullanılmalıdır. Ayrıca, metin-yapı analiz yöntemleri, bazı sosyolojik ve psikolojik metotlar da yararlanılması mümkün yöntemlerdir. Ancak bu yöntemlerin çok iyi bilinmesi ve kültürümüzle uyum arz edip etmediğinin iyi tetkik edilmesi zorunludur.

Yöntemin güncelleştirilmesi bağlamında akademik ve entelektüel bir çaba gerektiği açıktır. Ne var ki, bu az sayıdaki insanın düşünsel çabaları ile sınırlı kalmak yerine daha geniş kesimlere ulaştırılmış bir yöntem tartışmasına dönüştürülebilir. Söz gelimi, İslâm düşünce tarihinde uygulanan yöntemler ile Batı'daki metinleri anlama ve yorumlama yöntemleri her açıdan mukâyese edilmek suretiyle ulaşılan sonuçların sade bir üslûp ile ilgililere sunulması mümkündür.